

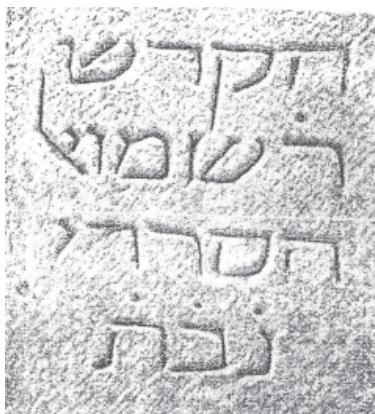

DOCUMENTS SOBRE UNA INSCRIPCIÓ HEBREA A
L'ARXIU MUNICIPAL DE L'ALGUER

Constantino Vidal Salmeron
Universitat de Barcelona

Al fons de l'Arxiu Municipal de l'Alguer existeixen una fotografia, un esbós i tres cartes que fan referència a una inscripció hebrea que hom considerava original de l'Alguer, tot i que es desconeixia la seva localització precisa. Mario Salvietti, ja mort, va ser qui en va aportar la fotografia,¹ l'esbós amb les mides, una traducció parcial i una datació, a més de tres cartes que pretenen de donar una traducció i una contextualització a aquesta inscripció hebrea feta sobre una làpida.

De fet, aquesta làpida es troba a Barcelona, on va ser feta i descoberta. El senyor Mario Salvietti, habitant de l'Alguer, va haver de fer-ne una fotografia durant un dels seus viatges a Barcelona i, posteriorment, l'elaboració de l'esbós i l'encàrrec de les cartes a alguns estudiosos d'Itàlia perquè li'n fornissin una traducció i una contextualització.

Fotografia de la inscripció

¹ Informació transmesa oralment a Joan Armangué (3 de novembre de 2008), a càrrec de la Sra. Antonella Salvietti, germana de Mario, donadora dels documents a l'Arxiu Municipal de l'Alguer l'any 2002.

Es coneix l'existència d'aquesta làpida des de, almenys, el 1820, any en què es va enderrocar una casa al número 1 del carrer Marlet de Barcelona i, entre la runa, s'hi trobava la dita làpida.² Llavors es va reposar a la façana del nou edifici que s'hi va construir, on sempre havia estat segons testimoniatges d'aleshores, i sota s'hi va afegir una traducció (incorrecta, tanmateix). A fi de conservar-la millor, el 1981 es va fer una rèplica de la làpida i es va posar al mateix lloc on es trobava l'original, que va ser traslladat al Museu d'Història de la Ciutat (Barcelona), on encara avui es conserva (inv. 11330). Diversos experts van estudiar-la per tal de proposar una traducció i una interpretació més escaients. Així és que des de 1956 comptem amb una traducció autoritzada i coneixem el seu context històric.³ La inscripció conté el següent text en hebreu:⁴

הַקֹּדֶשׁ
ר' שְׁמוּאֵל
הַסַּרְדִּי
נִבְטָה

I es pot transcriure així:

Heqdeix
rabbí Xemu'el
Hassardí
n.b.t.

Si observem l'esbós que suposem que va fer el senyor Salvietti, veurem com va anotar, en primer lloc, les mides. Aquestes mides, que imaginem expressades en centímetres i en l'ordre d'alçada, amplada i profunditat, no coincideixen exactament amb les que proporciona Millàs i Vallicrosa (1956), que ens diu que la làpida fa 0,33m x 0,30m, ni amb les que proporciona el Museu d'Història

² Agraïxo a Victòria Mora la valuosa informació que em va fer arribar sobre la història d'aquesta làpida.

³ No és aquest el lloc per a fer un estudi exhaustiu d'aquesta làpida. Per a això, es pot consultar l'obra de J.M. MILLÀS I VALLICROSA, *Las inscripciones hebraicas de España* (1956), pàgs. 346-348 o les altres obres citades a la Bibliografia. Ens concentrarem més aviat, a partir de la traducció correcta i les dades que coneixem, a fer una lectura crítica de les tres cartes abans esmentades.

⁴ La traducció avui acceptada d'aquesta inscripció és la que proporciona J.M. Millàs i Vallicrosa (1956) i que apareix així traduïda al català per Eduard Feliu al lloc on es troba la rèplica: «Fundació pia de rabbí Samuel ha-Sardí, el seu llum crema permanentment». Per saber més sobre aquest personatge, Samuel ben Isaac ha-Sardí, vegeu E. FELIU, «La cultura hebrea a la Barcelona medieval», dins *Barcelona. Quaderns d'Història* 2/3 (1996).

de la Ciutat.⁵ Al costat de les mides, hi ha escrit el mot *arenaria*, que vol dir 'pedra de sorra' en italià, en referència al material de la làpida, dada confirmada per Millàs i Vallicrosa (1956). La traducció parcial (dues de les quatre línies) de la inscripció a l'italià diu: «Il santo sig. (ribbi) Samuele». Aquesta traducció, tret del nom propi i de l'abreviatura, és incorrecta. Millàs i Vallicrosa (1956) explica que la primera línia cal llegir-la *heqdeix* ('fundació pia') i no pas *haqadoix* ('el sant'). La data de 1692 que suposem que es refereix a la datació de la làpida, és també incorrecta.⁶

La primera carta⁷ la va redactar Antonio Piras, un professor de grec, a Sanluri el 10 d'abril de 1986, com a resposta a una carta del senyor Salvietti del 24 de febrer de 1986. Tot i que assegura que la seva interpretació es troba lluny d'ésser segura, s'aventura a proporcionar una transliteració i una traducció. Translitera així el text hebreu:

hqds .rsmwç hsrdy .n.b.t

Encara que bastant correcta, hom no transliteraria la lletra $\aleph$ i la ψ amb la mateixa lletra, ja que la primera és una consonant fricativa alveolar sorda i la segona, en aquest cas, una fricativa prepalatal sorda. Curiós és el fet que la $\aleph$, una lateral alveolar sonora, la transliteri amb «ç». Pel que fa a la traducció, proposa de llegir les dues primeres línies com a «Sant'Erasmus», lectura errònia, com ja ha estat dit. Sobre la tercera línia diu: «La terza richiamerebbe l'etnico o anche il nome geografico della nostra Isola». Aquest punt pensem que va ser el que va empènyer el senyor Salvietti a interessar-se per la inscripció, és a dir, el possible origen sard del personatge a què es fa referència. Normalment, se sol anomenar aquest personatge Samuel ben Isaac ha-Sardí, on ha-Sardí pot voler dir 'el sard', és a dir, natural de Sardenya, tal com defensa Klein (2004): «És més probable que ell o el seu pare procedissin de Sardenya, on hi havia una població jueva des de temps antics, en relació constant amb la de Barcelona. [...] Per tant, Sardí voldria dir 'sard'». Fita (1890) hi llegeix també «Samuel el Sardo» i la *Jewish Encyclopaedia*⁸ recull una citació d'un autor que «derives the name "Sardi" from the city (sic) of Sardinia». La datació que es proposa, «ultimo decennio del XIV secolo», no seria del tot correcta, ja que, segons Millàs

⁵ 35,5 x 32 x 25 cm. Agraïxo al Museu d'Història de la Ciutat haver-me fornint aquesta dada.

⁶ Vegeu l'anàlisi de la primera carta més endavant, pel que fa a la datació acceptada.

⁷ Les tres cartes estan arranjades cronològicament. Vegeu l'annex per consultar-les.

⁸ <http://www.jewishencyclopedia.com/view.jsp?artid=158&letter=S&search=sardi>.

i Vallicrosa (1956) la inscripció es va fer en vida del personatge, molt possiblement en el segle XIII.

La segona carta ve signada per Dino Bidussa el 28 de juliol de 1990 a Liorna. Ell hi llegeix:

Accadosc Risciamuel Asardos

I ho tradueix:

Il santo Samuele il sardo

Com ja hem dit, cal llegir *heqdeix* i no pas *haqadoix*. Amb tot, tornem a topar-nos amb algú que llegeix la tercera línia com «el sard», que denotaria l'origen del personatge. El que no seria correcte és considerar la quarta línia com la data jueva de la inscripció, ja que es tracta d'una abreviatura.⁹

La tercera carta és adreçada a un tal Emanuele, que deduïm que va fer d'intermediari. Com a remitent apareix la revista «SEFER YUHASIN – Bollettino di ricerche sulla storia degli ebrei nell'Italia Meridionale» i signa «tuo Cesare [Colafermina]», en data 27 de setembre de 1990 a Acquaviva. Aquesta carta podem dir que és la que conté la informació menys errònia. Ultra l'error de considerar **הקדש** com *haqqodeix* i no pas com *heqdeix*, la transcripció que en fa sembla plausible. Hi escriu:

Il santo / Rabbì Shamuel / il Sardo. / La sua anima riposi in paradiso

També aquest autor considera que el personatge és sard i afegeix: «Che un ebreo che viva in Sardegna possa essere qualificato come “sardo” non mi stupisce. Probabilmente era un indigeno, un ebreo cioè discendente di ebrei che avevano messo da tempo radici nella contrada; l'epiteto lo distingueva da omonimi immigrati da fuori. Nel Sud gli ebrei indigeni nei documenti dei secoli XV-XVI sono detti “regnicoli” o “italiani” per distinguerli dagli “spagnoli” e dai “todischi”». També veiem com interpreta l'abreviatura final com

נפשו בגן תנוה

(‘que la seva ànima reposi en el jardí [= paradís]’). En tot cas, la làpida no és

⁹ Hi ha dues lectures possibles d'aquesta abreviatura: *Nero bo'er tamid* ('el seu llum crema permanentment') o *Nafxo ba-gan tanuakh* ('que la seva ànima reposi en el jardí [= paradís]').

funerària, sinó que recorda la fundació d'una pia almoïna gràcies a Samuel ben Isaac ha-Sardí.

Resulta evident, per tant, que els remitents de les tres cartes desconeixien que aquesta làpida es trobava a Barcelona i que ja havia estat estudiada i traduïda. Tractant-se de persones i organitzacions establertes a Itàlia, no resulta estrany que així fos, sobretot tenint en compte que sembla que la paleografia hebrea i el judaisme no era llur activitat principal. El que no sabem és, si estem gairebé segurs que la fotografia va ser presa a Barcelona, per què el senyor Salvietti no ho va dir als seus interlocutors i, menys encara, per què va demanar-ne una interpretació i traducció si aquesta làpida ja estava prou estudiada pels volts dels anys 90. De tota manera, els arxivers de l'Arxiu Municipal de l'Alguer ja disposen d'un primer estudi d'aquest material que hi romanien en bona part incomprès.

ANNEX: LES TRES CARTES

Egregio Sig. Salvietti,

Sono dolente che le mie risposte alle Sue richieste giungano così ritardate: a giustificazione di ciò sono costretto a chiamar in causa gl'impegni universitari ed extrauniversitari che impongono mio malgrado ritmi frammentari e piuttosto lenti ai miei propositi di lavoro; tanto più che di recente mi è stato affidato l'incarico di tenere la cattedra di Greco presso un liceo oristanese fino al termine dell'anno scolastico corrente, limitando così vieppiù il mio tempo. Ecco perché solo adesso riesco a trovare il tempo di rispondere alla lettera che Ella con cortese sollecitudine mi inviò il 24 febbraio.

Per il consueto tramite, ho avuto la fotocopia dell'iscrizione di cui Le feci richiesta e per la quale ora Le esprimo la mia gratitudine. L'iscrizione è ineccepibilmente chiara, tuttavia alla sua chiarezza formale non corrisponde un'altrettanta perspicuità di contenuto, giacché la linea del testo discorda alquanto dall'Ebraico classico a me noto così da crearmi non poche difficoltà. Non sono infatti ancora in grado di offrirLe un'interpretazione certa e definitiva dell'iscrizione; ciò non ostante desidero esporre alla Sua attenzione il risultato della prima e parziale analisi del testo, ben lungi dall'essere sicura.

L'iscrizione, come Ella avrà avuto modo di osservare, consta di quattro parole che possono esser così traslitterate:

hqds .remwç hardy .n.b.t

Ora, le prime due parole sembrano riferirsi a un "Sant'Erasmus" (sarà poi Ella a dirmi se una tal lezione sia possibile); la terza richiamerebbe l'etnico o anche il nome geografico della nostra Isola; il significato della quarta parola è per me ancora sconosciuto, sebbene non disperi di trovarne presto la soluzione.

Questo è quanto finora ho ottenuto. Ella, da parte Sua, m'indicherà se l'acronimo "Sant'Erasmus" possa riferirsi a qualcosa a Lei noto relativo ad Alghero ed inoltre su che base sia stata effettuata la datazione dell'iscrizione riferita, come Ella mi fa osservare, all'ultimo decennio del XIV secolo.

Cordiali Saluti

Sanluri, 10-IV-1986

Antonio Piras

DINO BIDUSSA

37125 LIVORNO
Via Calzabigi, 87 - ☎ (0586) 850.397
37020 GOLFO ARANCI
Via G. Deledda, 12 ☎ (0789) 46.265

|| Livorno 28/07/90

Sig;re
Salvietti Mario
KM 0.500 Strada Vic. Solondra

07100 ALGHERO

Egr. Sig; salvietti,
a seguito

della telefonata intercorsa, le accludo copia di quanto con= segnato e la traduzione che esattamente si corrisponde a:
Accadosc(il santo) Risciamuel (samuele) Asardos(Il sardo)
l'ultima parola dovrebbe essere la data ebraica.

A titolo informativo ho visitato la mostra a Ferrara di beni culturali ebraici Sefarditici risalenti al periodo 900 d.C. al quale ho ritrovato cose interessanti riguardo la Sicilia e altre regioni del sud, ora in Toscana stanno preparando alcune cose dei ritrovamenti che rappresentino la presenza degli Ebrei e la loro cultura e proprio Livorno ha dato un forte contributo sia commerciale che artistico specialmente fra il periodo 1580 e tutto il 1938.

Gradisca cordiali saluti e di
ben rivederLa al prossimo Novembre.

SEFER
YUHASIN

Bollettino di ricerche sulla storia
degli ebrei nell'Italia Meridionale
c/o Istituto di Letteratura Cristiana antica
Via San Giacomo, 7 - 70122 BARI

CESARE COLAFEMMINA
Via Vitale, 38 - 70021 Acquaviva (Bari) - ITALY

317967
Acquaviva, 27/9/1990

Carissimo Emanuele,

ho appena ricevuto la tua lettera e non puoi immaginare la gioia che mi ha recato. Perché mi ha portato più vicino l'amico; per le belle cose che dice di me e di Sonia; per l'affetto e la stima che esprime per quanto concerne l'epigrafe di Alghero.

Il testo di questa, grazie a Dio, mi sembra di estrema chiarezza. Te lo trascrivo sciogliendo le abbreviazioni:

הקדש
רבי שמואל
הסרדי
נפשו בגן עדן

Ossia: " Il santo / Rabbì Shamuel / il Sardo. La sua anima riposi in paradiso".

Il quarto rigo, come vedi, non esprime la data, bensì una "eulogia", ossia augurio di bene, per il defunto. Ho tradotto "gan", alla lettera "giardino", con la parola equivalente e più comprensibile di "paradiso".

Dai tratti epigrafici penso che l'epigrafe sia databile al secolo XIV-XV. Bisognerebbe conoscere qualcosa in più sul luogo di rinvenimento e sulla storia degli ebrei della località in cui è stata rinvenuta l'epigrafe.

Che un ebreo che viva in Sardegna possa essere qualificato come "sardo" non mi stupisce. Probabilmente era un indigeno, un ebreo cioè discendente di ebrei che avevano messo da tempo radici nella contrada; l'epiteto lo distingueva da omonimi immigrati da fuori. Nel Sud gli ebrei indigeni nei documenti dei secoli XV-XVI sono detti "regnicoli" o "italiani" per distinguerli dagli "spagnoli" e dai "todeschi".

Per ora non saprei dirti di più.

Fammi sapere se la mia lettura ti ha convinto.

Comunque, grazie di cuore per avermi fatto conoscere il pezzo. Se esso verrà edito, non mancare di farmi avere la pubblicazione, anche se constasse di qualche pagina.

Ti invio un affettuoso שלום e gli auguri più sinceri per il Nuovo Anno.

Tuo Carlo

BIBLIOGRAFIA¹⁰

- ASSAF, S. (1935). *Sifran šel rišonim*. Jerusalem, Mekize Nirdamim, pàg. 54, nota 2.
- DD.AA. (1978). «Sardi, Samuel ben Isaac», dins *Encyclopaedia Judaica*. Jerusalem, Keter Publishing House.
- DEUTSCH, G. – MANNHEIMER, S. «Samuel ben Isaac ha-Sardi», dins *Jewish Encyclopaedia*, <http://www.jewishencyclopedia.com/view.jsp?artid=158&letter=S&search=sardi> (març de 2009).
- FELIU, E. (1996). «La cultura hebrea a la Barcelona medieval», dins *Barcelona. Quaderns d'Història*, 2/3, Barcelona: L'Institut.
- FITA, Fidel (1890), *Boletín de la Real Academia de la Historia*. Madrid, Maestre, vol. 16, pàgs. 445-447.
- KLEIN, E. (2004). *Hebrew Deeds of Catalan Jews, 1117-1316 / Documents hebraics de la Catalunya medieval, 1117-1316*. Barcelona, Societat Catalana d'Estudis Hebraics – Patronat Municipal Call de Girona, pàg. 139, n. 84.
- MILLÀS I VALLICROSA, J.M. et al. (1956). *Las inscripciones hebraicas en España*. Madrid, CSIC, pàgs. 346-348.

¹⁰ Agraeixo a Eduard Feliu que m'hagi aconsellat bona part de la bibliografia.